

CSALÁDALAPÍTÁS ÉS GYERMEKVÁLLALÁS AZ 1990-ES ÉVEKBEN ÉS AZ EZREDFORDULÓN

KAMARÁS FERENC

Bevezető

A demográfiai folyamatok és a társadalmi-gazdasági környezet kapcsolatának vizsgálata hosszú idő óta a demográfiai kutatások egyik legizgalmasabb területe. Vitatott kérdés a kapcsolat szorossága és iránya, a kölcsönhatás jellege, közvetlen vagy közvetett volta. Az ilyen jellegű vizsgálatok többnyire azzal a kimondott vagy kimondatlan szándékkal történnek, hogy valamilyen magyarázatot adjanak a befolyásoló tényezőkre, a változások indítékaira. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a demográfiai trendek és a társadalmi környezet párhuzamos elemzésével egyben oksági kapcsolatot is feltételezünk vizsgált jelenségek között. Ugyanolyan vagy hasonló társadalmi környezet egymástól merőben eltérő demográfiai helyzethez vezethet és fordítva, azonos szintű vagy irányú demográfiai folyamatok alakulhatnak ki egymástól jelentősen eltérő társadalmi vagy gazdasági körülmények mellett.

Az elmúlt évtized társadalmi és demográfiai történései különleges figyelmet érdemelnek e kapcsolat természetét illetően. Az 1990-es évek a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltás látványos időszaka volt, amely a demográfiai jelenségek és magatartások gyors változásával járt együtt. A két folyamat közötti kapcsolat jellege még nem tisztázott tudományos alapossággal. Ehhez a megfelelő történi távlatú higgadt rálátás, és az empirikus vizsgálatok okokat feltáró, összefüggéseket kereső munkája szükséges. Tényként kell ellenben megállapítani, hogy a családalapítás és gyermekvállalás területén szokatlan és új demográfiai jelenségek tűntek fel, amelyek korábban egyáltalán nem, vagy csak évtizedekkel ezelőtt, más társadalmi környezet mellett fordultak elő. Ezzel egyidejűleg felgyorsultak azok a demográfiai folyamatok, amelyek népesedési helyzetünk alakulását továbbra is kedvezőtlen irányába mozdították.

Nemcsak a társadalmi és demográfiai folyamatok között létezik kapcsolat, hanem az egyes népmozgalmi jelenségek között is, amelyek kölcsönösen erősíthetik vagy gyengíthetik egymás hatását, alakítva ezzel a népesedési helyzet egészét. Így a házassági mozgalom hanyatlása elősegíti az együttélés terjedését, növeli a házasságon kívüli születéseket, de az általános termékenység csökkenése irányába hat. A tartósan a reprodukciós szint alatti termékenység előregíti a népesség korösszetételét, növelve ezzel a halálozások arányát. A családstabilitás kapcsolatban van a termékenységgel, mivel a házások több gyermeket vállalnak, mint a hajadonok vagy az elváltak, az újráházassulás viszont serkentő-

leg hat a gyermekvállalásra, mivel a többször házasulók több gyermeket is nevelnek, mint az egyszer házasságra lépők. A népesség családi állapot szerinti összetétele olyan irányba változik, hogy csökkentőleg hat a termékenységre, ugyanakkor emeli a halandóság szintjét, mivel a nem házasok életkilátásai kedvezőtlenebbek, mint a családban élő házas népességé. A csökkenő termékenység és a növekvő halandóság mellett gyorsul a népességfogyás üteme.

Az 1990-es években mindezen folyamatok felerősödve jelentkeztek, mintegy demográfiai vetületét adva a rendszerváltás társadalmi megrázkódtatásoktól sem mentes fájdalmas éveinek. Jelen dolgozat elsősorban a házassági mozgalom és a termékenység változásaira koncentrálna. A teljesség igénye nélkül kísérli meg feltárni azokat a háttér-tényezőket, amelyek a családalapítás és a gyermekvállalás kialakult trendjeiben szerepet játszottak. Ahol ez indokolt és szükségesnek látszik, a reprezentatív vizsgálatok eredményeit hívja segítségül a magyarító változók árnyaltabb bemutatásához. A legfrissebb 2000. évi adatok alapján elemzi a születési és házassági mozgalomban történt irányváltásokat, és kitér a társadalmi és területi különbségek fontosabb jellegzetességeire is.

Stratégiaváltás a házassági mozgalomban

John Hajnal magyar származású angol demográfus az európai házasodási szokások történetét vizsgálva két jól elkülöníthető magatartási mintát fedezett fel (*Hajnal*, 1965). A Triesztet Szentpétervárral összekötő és róla elnevezett ún. Hajnal-vonaltól keletre elterülő országokra a fiatalkori házasságkötés és a véglegesen nőtlenül, illetve hajadonként maradók alacsony aránya volt jellemző, míg az ettől nyugatra fekvő országokban a viszonylag késői házasságkötés az „agglagények” és a „vénlányok” relatíve magas arányával párosult. Magyarország a Hajnal vonal keleti peremén helyezkedik el, és hosszú időszakon keresztül a fiatalkori családalapítás és az élete folyamán házasságra lépők magas aránya jellemezte. A történetileg így kialakult kép jelentős változáson ment keresztül az elmúlt két évtizedben, alaposan átrajzolva ezzel Európa nupcialitási térképét. A házassági mozgalom lanyhulása már az 1980-as években felfedezhető, az 1990-es években pedig a hanyatló folyamat felgyorsult. A mozgalom dinamikáját tisztán kifejező ezer 15 éves és idősebb nem házas népességre jutó házasságkötések aránya az 1980-as években 30 százalékkal csökkent, 1990 és 1999 között pedig 43 százalékkal esett vissza. A házasságra lépők 80 százaléka először házasuló, így a nőtlenek illetve hajadonok házasodási kedve meghatározó jelentőségű a házassági mozgalomban.

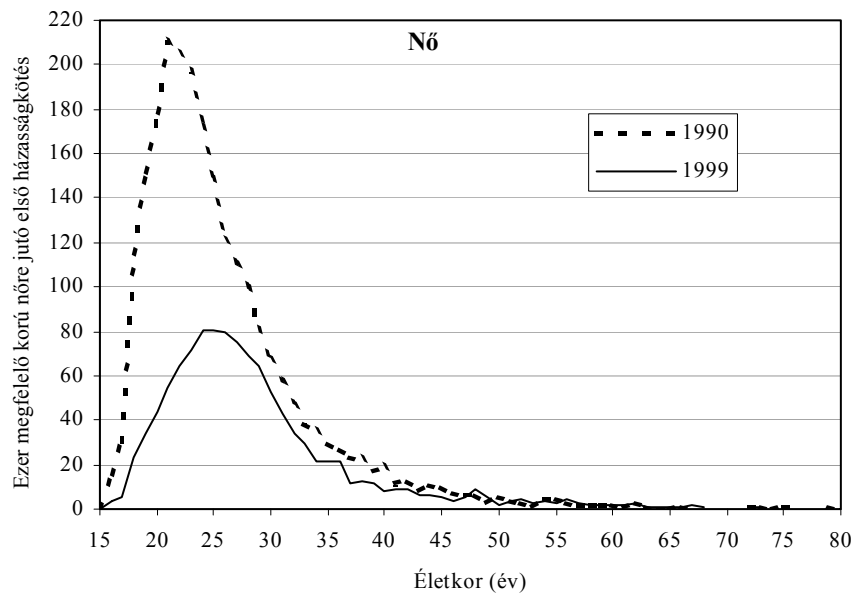
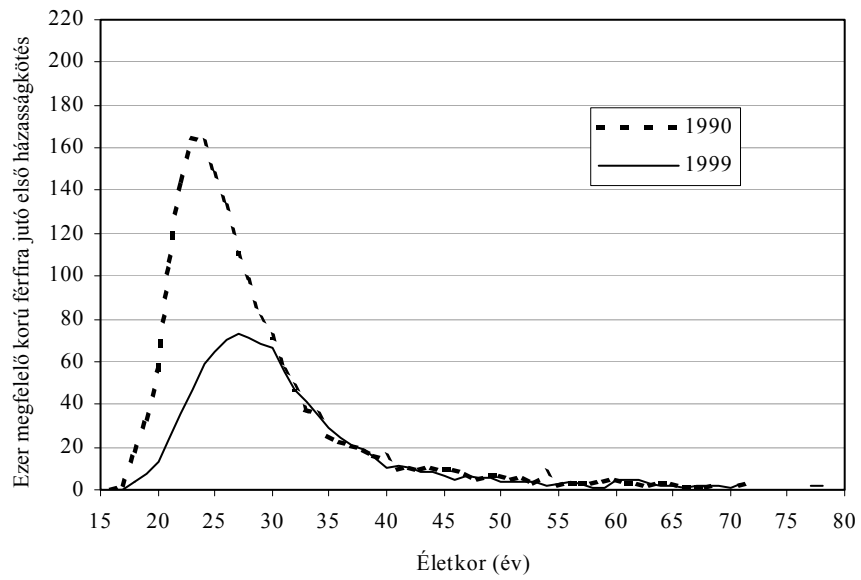
Különösen feltűnő a nők fokozódó távol maradása a házasságtól, amit jól jellemez az a tény, hogy csak az 1990-es években a hajadonok házasságkötési aránya a felére zuhant. A házassági mozgalom korábbi fellendülésében jelentős szerepe volt az elváltak és az özvegyek újraházasodásának, a mostani visszaesésben, súlyuknál fogva, főleg az elváltak újraházasodásának egyre gyakoribb elmaradása játszik szerepet. Lényegesen megváltozott a házasságra lépők kor-

összetétele. Egyre kevesebb közöttük a fiatal 20 vagy 25 év alatti pár. Tíz évvel ezelőtt a menyasszonyok 28 százaléka még a tizenévesek közé tartozott a boldogító „igen” kimondásakor, most arányuk 10 százalék alatt van. A vőlegények között főleg a 20–24 évesek ritkultak meg. E mögött a házasságkötési hajlam kor szerint erősen differenciált csökkenése rejlik. Minél fiatalabb az életkor, annál jelentősebb a visszaesés mértéke. A leggyakoribb házasodási korban, a 20–24 éves nők között 1/3-ára, a tizenévesek körében csaknem 1/4-ére zuhant a házasodási hajlam az 1990-es évek során (Demográfiai Évkönyv, 1999). Az idősebb korosztályok között sem emelkedett a házasságkötési kedv, a súlyuk mégis megnőtt a házasságra lépők között, és ez szinte automatikusan megemelte a párok átlagos életkorát. Az elmúlt tíz évben csaknem 3 évvel emelkedett a menyasszonyok és a vőlegények átlagos életkora, a hajadonoké 21,5-ről 24,2 évre, a nőtlen férfiaké 24,2-ről 26,8 évre nőtt. Jól jellemzi az elváltak megfontolt vagy egyre inkább halogató jellegű újránházadosásait, hogy jelentősen nőtt a válás és az újránházadosás között eltelt idő. Az elvált férfiaknál több mint kétszer, az elvált nőknél háromszor annyi idő telik el, míg rászánják magukat egy újabb házasságkötésre, mint tíz évvel ezelőtt. Ennek eredményeként az újránházadosuló elváltak átlagos életkora jobban emelkedett, mint az először házasságkötőké. Változatlanul jellemző, hogy az elvált férfiak „kapósabbak”, mint hasonló családi állapotú nő társaik, mivel lényegesen magasabb náluk az újránházadosuló aránya. Ez azonban függ az életkortól is. A 25 év alatti elvált nők nemcsak idősebb korú nő társaiknál, hanem a hasonló korú és családi állapotú férfiaknál is „kelendőbbek”, 30 év felett viszont egyre inkább különbözik az elvált férfiak és nők újránházadosási esélye, lehetősége, a férfiak javára (1. tábla).

*1. Elváltak váláskori és újránházadosási átlagos életkora (év)
Mean age of the divorcees at divorce and remarriage (years)*

Nem	1990			1999		
	válás	újránházadosás	különbség	válás	újránházadosás	különbség
Férfi	36,7	38,0	1,3	38,6	41,5	2,9
Nő	33,8	34,4	0,6	35,6	37,4	1,8

A fiatalon és nagyarányban kötött házasságok házassági mintája, ami a magyar házasodási szokásokat hosszú időn át jellemezte, azzal járt együtt, hogy a XX. század folyamán mindvégig, és nagy valószínűséggel ezt megelőzően is, a hajadonok leggyakrabban 20 és 24 éves koruk között léptek házasságra. Az először házasságkötő nők modális életkora, még 1990-ben is 21 év volt, vagyis ebben az életkorban volt a legmagasabb az első házasságkötések aránya. 1999-ben ez az életkor 24 és 25 év közé esett, és a 30 éves hajadonok ugyanolyan arányban kötöttek házasságot, mint a 20 évesek, ami korábban soha nem fordult elő. Az elő házasságkötési életkor eltolódása miatt az 1990-es évek közepétől először figyelhető meg az a jelenség, hogy a hajadonoknál a 25-29 éves korcsoportban a leggyakoribb a házasságkötés (I. ábra).

I. Az először házasságra lépők aránya nem és életkor szerint
 Ratio of persons marrying the first time by age

Vajon e jelenségek mögött csupán a házasságkötések időzítéséről, egy későbbi időpontra történő elhalasztásáról van szó, vagy a házasság intézményével szembeni bizalmatlanság megnyilvánulásával, netán a házasságon alapuló családi élet válságával állunk szemben? A válasz egyelőre bizonytalan. A demográfiai gyakran használ olyan mutatókat, amik a jelenlegi helyzetet vetítik előre, és azt vizsgálják, hogy mi történne akkor, ha nem lenne semmi változás, és a jelenlegi magatartások tartósan, legalább egy nemzedéknyi időszakra állandósulnának. A házassági mozgalom esetében ez azt jelentené, hogy a jelenlegi 15 éves hajadonok kevesebb, mint fele kötne házasságot 50 éves koráig, vagy más szóval több, mint fele törvényes férj nélkül élné le életét (Recent, 1999). Ezeket az adatokat óvatosan kell kezelni, mert a valóságban a helyzet évről évre változhat. A perspektivikus mutatók jelzésértéke azonban fontos, különösen akkor, ha a feltételezett változatlansággal szemben a tényleges helyzet romlik. Az 1990. évi házassági szokások mellett még a hajadonok több mint háromnegyede kötött volna házasságot 50 éves koráig, az 1999. évi házassági gyakoriságok mellett pedig már csak 46 százaléka. Ekkorát esett volna a házasság presztízse tíz év alatt? Valószínűleg nem erről van szó, hanem inkább arról, hogy az egyéni életutak és az ezt alakító társadalmi környezet olyan irányba változott, ami egyre későbbi életkorra tolja a családalapítást.

A házassági mozgalom kohorsz adatai közel sem mutatnak olyan lehangoló képet, mint ami a naptári éves adatokból kiolvasható, de a fiatalabb nemzedékek magatartásában már híven tükröződnek a fentebb jellemzett változások. A második világháború után született és jelenleg 50-es éveik körül járó női nemzedékek még a hagyományos „kelet-európai” házassági mintát követték. Az 1940-es évek második felében és az 1950-es években született generációk 95–96 százaléka legalább egyszer házasságot kötött. A változás első jelei az 1960-as évek nemzedékeinél jelentkeznek, majd az 1970-es években és ez után született fiataloknál egyre határozottabbá válik. Jól jellemzi a változás dinamikáját az adott életkorig házasságot kötöttek arányának alakulása. Ezek szerint 1980-ban még a tizenévesek több mint fele megkötötte első házasságát 20 éves koráig, 1990-ben már csak valamivel több, mint egyharmada, jelenleg pedig 10 százalékuuk lép házasságra eddig az életkorig. Tíz vagy húsz évvel ezelőtt 30 éves koráig házasságot kötött a nők több mint 90 százaléka, jelenleg valamivel kevesebb, mint 4/5-ük házas. Az életkor előrehaladtával tehát csökkentek az időzítésből adódó különbségek és 50 éves korig gyakorlatilag kiegyenlítődtek (Csernák, 1994). Eddig legalábbis így volt. Most viszont olyan nagy a lemaradás a fiataloknál, ami kérdésessé teszi, hogy a korábbi magas házassági arányok megvalósulnak-e a jövőben. Ehhez a mai 20 éveseknél ötszörösére kellene emelkednie a házasok arányának az elkövetkező öt évben, és nyolcszorosára a következő tíz év alatt ahhoz, hogy az először házasságra lépők aránya elérje a jelenleg 30 éves nőknél mért értékeket. Erre kevés az esély, bár kétségtelen,

hogy a házasságkötések hanyatló irányzata az évtized végére megtorpanni látszik, és az elmúlt két évben már kismértékű emelkedés tapasztalható (2. tábla).

2. Az adott életkorig első házasságot kötött nők aránya (százalék)
Percentage of females having married the first time till the given age

Életkor	1980	1990	2000	1980	1990	2000
	első házasságot kötött			hajadon maradt		
20	51,4	36,1	10,0	48,6	63,9	90,0
25	85,3	81,0	48,2	14,7	19,0	51,8
30	92,6	91,4	79,6	7,4	8,6	20,4
35	94,8	94,1	89,9	5,2	5,9	10,1
40	95,6	95,4	93,6	4,4	4,6	6,4
50	95,8	96,3	95,8	4,2	3,7	4,2

A házasságkötések jelentős visszaesése, illetve későbbi életkorra halasztása egyáltalán nem jelenti azt, hogy a párkapcsolatok teremtése is ilyen mértékben ritkulna. Különböző forrásokból rendelkezésre álló adatok egybehangzóan megerősítik, hogy az elmúlt tíz évben jelentősen nőtt a házasságon kívül létesített párkapcsolatok száma és aránya (KSH, 1996/1.; KSH, 1996/2.; KSH, 1999). A gond az, hogy a folyamatos népmozgalmi statisztikák nem adnak lehetőséget a házasságon kívüli együttélés terjedésének mérésére, mivel ennek létrejötte vagy megszűnése nem kerül a hivatalos statisztika látókörébe. Így átfogó helyzetelemzésre csak a tízévenkénti népszámlálások, vagy a köztes mikrocenzusok idején van lehetőség. Nem teljes körű, és csak közvetett információ nyerhető a szülőképes korú női népesség élettársi kapcsolatáról a házasságon kívüli születések alakulásából, és hasznosak a kérdéskör vizsgálatánál az olyan reprezentatív vizsgálati eredmények is, amelyek a párkapcsolatok történetét tárják fel.

Az 1990. évi népszámlálás és a hat évvel későbbi mikrocenzus részletesen és azonos elvek szerint feldolgozva mutatta be az élettársi kapcsolatban élők jellegzetességeit. A gyermekvállalás szempontjából különösen a szülőképes korú női népesség magatartása és gyakorlata érdemel figyelmet, ezért az alább bemutatásra kerülő kép csak rájuk szorítkozik. A vizsgált hat év alatt mintegy 65 százalékkal emelkedett az élettársi kapcsolatban élő nők száma, és ezzel arányuk a nem házas népesség körében az 1990. évi 8,7 százalékról 13,5 százalékra nőtt. Az élettársi kapcsolatban élők döntő többsége elvált vagy hajadon családi állapotú. Feltűnő a hajadonok előretörése az élettársi kapcsolatban élő pároknál. 1990-ben még az elváltak alkották az élettársi kapcsolatban élők zömét, hat évvel később viszont a házasságon kívül együtt élők több mint fele a hajadonok, egyharmada pedig az elvált nők közül került ki. Kor szerint erősen differenciált az élettársi kapcsolatban élők (korábbi) családi állapot szerinti összetétele. A gyermekvállalást tekintve meghatározó 30 éven aluli nőknél az

élettársi kapcsolatban élők 85 százalékát a hajadonok teszik ki, míg az efölötti életkoroknál egyre erősebben az elváltak dominanciája érvényesül. Figyelemre méltó a kép, ha az egyes családi állapotúak körében nézzük az élettársi kapcsolatok „népszerűségét”. E tekintetben az elvált nők vezetnek, mivel csaknem egynegyedük él így partnerével. Sajátos csoportot alkotnak azon nők, akik „házasságon belül” élnek élettársi kapcsolatban, természetesen nem a törvényes férjükkal. A jogilag házas, de férjétől külön élő nők egyötöde tart fenn élettársi kapcsolatot, és e sajátos családi állapotot választók aránya több mint háromszorosára nőtt a vizsgált hat év alatt. Súlyuk így sem jelentős, mert az élettársi kapcsolatban élők csupán 7 százalékát teszik ki. Egyetlen olyan családi állapotot lehet találni, ahol az élettársi kapcsolat létesítése visszaszorulóban van, ez pedig az özvegyeké. Nemcsak arányuk csökkent az élettársi kapcsolatban élők között, hanem a megözvegyült nők ritkábban is választják az együttélésnek ezt a formáját.

Ne tévesszen meg senkit, hogy az élettársi kapcsolat még mindig a hajadonoknál a legritkább, mivel a szülőképes korú nők egytizede él hajadonként élettársi kapcsolatban. Az első házasságkötések visszaesése miatt a hajadonok száma jelentősen emelkedett, ezért a többi családi állapothoz képest szerényebb arányok mellett is súlyuk nőtt az élettársi kapcsolatban élők között, és szerepük jelentős a szülőképes korú nők családalapítási és gyermekvállalási magatartásának változásában. Hat év alatt több mint kétszeresére emelkedett körükben a házasságon kívül együtt élők aránya, más szóval a növekvő számú hajadon között egyre népszerűbb az élettársi kapcsolat létesítése. A hajadonoknál az együttélés felfogható próbaházasságnak, amit később esetleg házasságkötés követ, a valaha házasoknál viszont mások lehetnek a motiváló tényezők. Az elváltaknál inkább a korábbi tapasztalatokból eredő óvatosság számlájára írható növekvő arányuk, a megözvegyült nők viszont talán méltatlannak tartják ezt az együttélési formát, ezért csökken körükben az élettársi kapcsolat. A házas, de külön élő nőknél feltételezhető, hogy valamilyen közös érdek jogilag fenntartja a házasságot, de az egyedülléttől való félelem, vagy az adódó alkalom, netán a törvényes férjjel való kölcsönös megegyezés előidézti ezt a gyakorlatilag nem házasságon belüli, de jogilag nem azon kívüli állapotot (3. tábla).

A házasságon kívül született gyermekek számának és arányának alakulása egy közvetett indikátora az élettársi kapcsolatok terjedésének. Az 1990-es évek folyamán az évenkénti születések száma 31 ezer újszülöttel lett kevesebb, de a csökkenő születésszámon belül a házasságon kívül született gyermekek száma 10 ezerrel növekedett. Ennek eredményeként a „nem törvényes” gyermekek aránya több mint kétszeresére emelkedett és 28 százalékot ért el 1999-ben. Úgy tűnik, hogy a gyermekek nagyobb arányban születnek házasságon kívül, mint az élettársi kapcsolatban élők aránya indokolná. Az 1996 áprilisában lezajlott mikrocenzus adatai szerint a szülőképes korú összes nő 5,9 százaléka, a nem házasok 13,5 százaléka élt élettársi kapcsolatban, miközben gyermekek 22

százaléka született ekkor házasságon kívül. Az eltérés azt sugallja, hogy a házasságon kívül született gyermekek csak egy része származik élettársi kapcsolatból, más részük viszont tartós partnerkapcsolat nélkül élő anyától származik. A pontos arányokat nem ismerjük. Az apára vonatkozó adatok feltüntetése alapján, a házasságon kívüli születések 60 százaléka származik élettársi kapcsolatból, 40 százaléka pedig egyedül élő anyától. A gyermekét egyedül vállaló anyák többsége hajadon és fiatal. Erre abból lehet következtetni, hogy a hajadonok korösszetétele a legfiatalabb a szülő nők között, tőlük származik a házasságon kívül született gyermekek 80 százaléka, miközben arányuk az élettársi kapcsolatban élők között ennél jóval kevesebb, 53 százalék. Reprezentatív vizsgálati eredmények is azt igazolták, hogy minél fiatalabb az életkor, annál gyakrabban fordul elő az élettársi kapcsolatban élés és a házasságon kívüli gyermekvállalás. A partnerkapcsolat jellegét tekintve viszont más arányokat mutattak az eredmények. Azoknál az anyáknál, akik házasságon kívül vállalták első gyermeküket koruktól függetlenül rendre magasabb volt a partner nélkül gyermeket vállalók aránya, mint azoké, akik élettársi kapcsolatban élve szültek gyermeket. Itt azonban figyelembe kell venni azt a tényét, hogy ezek az eredmények csak az első gyermekre vonatkoztak.

3. Élettársi kapcsolatban élő szülőképes korú nők korcsoport és családi állapot szerint 1996
Females of reproductive age living in cohabitation by age-groups and marital status, 1996

Korcsoport	Családi állapot				
	hajadon	elvált	özvegy	házas, külön él	nem házas, ill. házas külön élő együtt

Élettársi kapcsolatban élők aránya (százalék)

15–19	3,3	–	–	14,0	3,3
20–24	13,5	31,9	28,0	16,1	14,0
25–29	23,3	25,2	18,1	21,2	23,4
30–34	22,6	27,2	18,8	24,7	24,6
35–39	20,0	26,7	18,1	21,5	23,8
40–44	18,1	20,9	14,4	14,4	19,2
45–49	16,0	18,8	9,6	15,3	15,5
15–49	10,3	23,2	13,1	20,0	13,5

A partnerkapcsolatok történetét feltáró reprezentatív vizsgálati adatok alapján lényegében hasonló kép tárul elénk, mint amit a népmozgalmi eredmények már jeleztek. Az 1993-ban lefolytatott Termékenységi és Családvizsgálat a 18–41 éves nők és a 20–44 éves férfiak körében tanulmányozta a párkapcsolatok történetét országosan reprezentatív minta alapján. Az első partnerkapcsolat

létesítésénél két ellentétes irányzat figyelhető meg. A fiatalabb nemzedékeknel egyre csökken azoknak az aránya, akiknél ez a kapcsolat egyben a házasságkötést is jelenti, dinamikusan emelkedik viszont azoké, akik a házasságon kívüli együttélést választják. Jól jellemzi a helyzet jelentős változását a házasság terén, hogy a 20–24 éves nőknek csak 20 százaléka kötött házasságot 20 éves koráig, míg a 40 év körüli nők közül ennek kétszerese élt már házasságban eddig az életkorig. Ezzel szemben a fiataloknál 20 éves életkorig négyszer annyian kezdtek párkapcsolatukat együttéléssel (17%), mint a 40 éven felüli nőknél ez hasonló életkorig előfordult (4%). A férfiak későbbi életkorban és kisebb arányban kötik meg első házasságukat, mint a nők. Több közöttük viszont az élettársi kapcsolattal próbálkozó, és minél fiatalabb nemzedéket tekintünk, annál nagyobb az azonos életkorig ilyen párkapcsolatot teremtők aránya. E vizsgálat rámutatott arra is, hogy a házasságon kívüli első partnerkapcsolatok jelentős része később házassággal végződik. A nőknél, egy évnél rövidebb együttélés után az esetek 37%-ánál, négyévi együttélés után pedig mintegy háromnegyedénél megkötötték a házasságot. A férfiaknál az a feltűnő, hogy a magasabb együttélési arányokat ritkábban követi házasságkötés, mint a nőknél (KSH, 1996/1.) (4. tábla).

*4. Első partnerkapcsolat létesítése
Establishing the first partner relation*

Az adott életkorig élettársi kapcsolatba lépők kumulatív aránya	A nők korcsoportja a felvétel idején (1993)					
	18–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–41
15	0,7	0,9	1,6	1,7	0,7	0,9
16	3,4	3,5	3,0	2,9	1,4	2,3
17	6,1	6,0	4,4	4,3	2,7	2,7
18	10,2	8,9	7,0	6,9	4,2	3,2
19	11,6	13,5	8,8	8,3	5,4	3,2
20		17,1	11,5	10,1	6,5	4,1
21		19,0	13,5	11,6	7,6	5,0
22		20,7	15,6	13,3	7,9	5,4
23		20,7	16,9	14,4	8,3	6,8
24			18,1	14,8	8,9	6,8
25			18,8	15,5	9,3	7,7
26			18,9	15,8	9,9	8,1
27			19,2	15,8	10,4	9,0
28			19,4	16,5	10,7	9,0
29			19,4	16,7	10,8	9,0
30				16,7	10,9	9,5
31				16,9	11,1	9,5
32				16,9	11,1	10,0
33				16,9	11,1	10,4
34				16,9	11,1	10,4

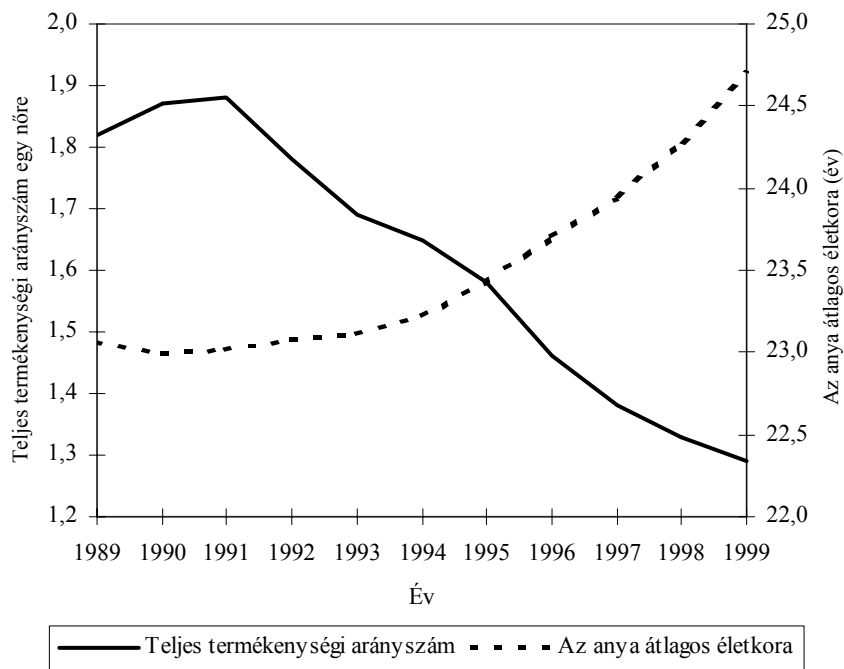
Forrás: Termékenységi és családvizsgálat 1993.

Az élettársi kapcsolatok sérülékenyebbek, kevésbé stabilak, mint a házasságok. A vizsgálati eredmények azt igazolják, hogy a házasság intézménye szorosabban köti egybe a család tagjait, mint a házasságon kívüli együttélés. Meglepő az az eredmény, hogy együttélést követő házasságok gyakrabban bomlanak fel, mint azok, ahol a házasságkötést nem előzte meg együttélés (UN, 1999). A próbaházasság intézménye nem feltétlenül jár együtt stabilabb családi élettel. A legkevésbé stabil párok kapcsolatok viszont az együttélések, még akkor is, ha a kapcsolatból közös gyermek születik. Ezt a hazai és külföldi eredmények is igazolják (Kiernan, 1999). A házasságon kívüli együttélés növekvő arányai jelenleg nem tudják ellensúlyozni a házasságkötések erősen csökkenő trendjét, így a mai fiatalok összességében később és kisebb arányban teremtik meg első párok kapcsolatukat, mint az idősebb korosztályok ezt hasonló életkorukig tették. Mindezek hatására emelkedett az első partnerkapcsolat medián életkora, ami a vizsgálatban szereplő 20–24 éves nőknél 21,4 év volt szemben a 40–41 évesek 20,5 évével, a 25–29 éves férfiaknál pedig 24,2 év szemben a 40 évnél idősebb férfiak 23,7 évével.

Gyermekvállalási szokások, termékenység

A gyermekvállalási szokásokat hosszú időszakon keresztül a fiatalkori házasságkötés mellett a fiatalon vállalt anyaság jellemezte. Nem volt jellemző az akaratlagos gyermektelenség, mindenki kívánt legalább egy gyermeket, általánossá vált a kétgyermekes családmodell. Ritka volt a 30 vagy 35 év feletti gyermekvállalás, alacsony volt a házasságon kívüli születések aránya. E termékenységi minta változásának első jelei már az 1980-as évek elején megjelentek, az 1990-es években pedig egyre határozottabbá váltak. Az elmúlt tíz évben nemcsak folytatódott, hanem fel is erősödött a termékenység hosszabb időszak óta észlelt hanyatló irányzata. Az 1990. évi 126 ezres születésszám 1998-ban a kritikusként mondott 100 ezer alá esett, 1999-ben pedig már nem érte el a 95 ezret sem. A csökkenés ilyen mértéke bizonyos értelemben váratlan volt. Egy adott időszak születéseinek számát ugyanis alapvetően két tényező befolyásolja. A szülőképes korban lévő nők száma és gyermekvállalási kedvük, vagy más szóval a termékenység aktuális szintje. A szülőképes nők számát tekintve kedvező változások történtek az elmúlt tíz évben, mivel az 1990-es évek közepétől léptek legtermékenyebb korukba a húsz évvel korábban született nagyobb létszámú nemzedékek. Ennek eredményeként a születésszám szempontjából meghatározó 20–29 éves nők létszáma folyamatosan emelkedett és az ezredfordulón is mintegy 160 ezer fővel magasabb, mint tíz évvel korábban. A termékenység kisebb mértékű csökkenését ellensúlyozhatta volna a létszámemelkedés, de legalábbis mérsékelhette volna annak ütemét. Erre számítottak az 1990-es évek elején készült előreszámítások is, amelyek az évtized közepétől mérsékelt születésszám-emelkedést prognosztizáltak. Ez azonban nem következett be, mert a

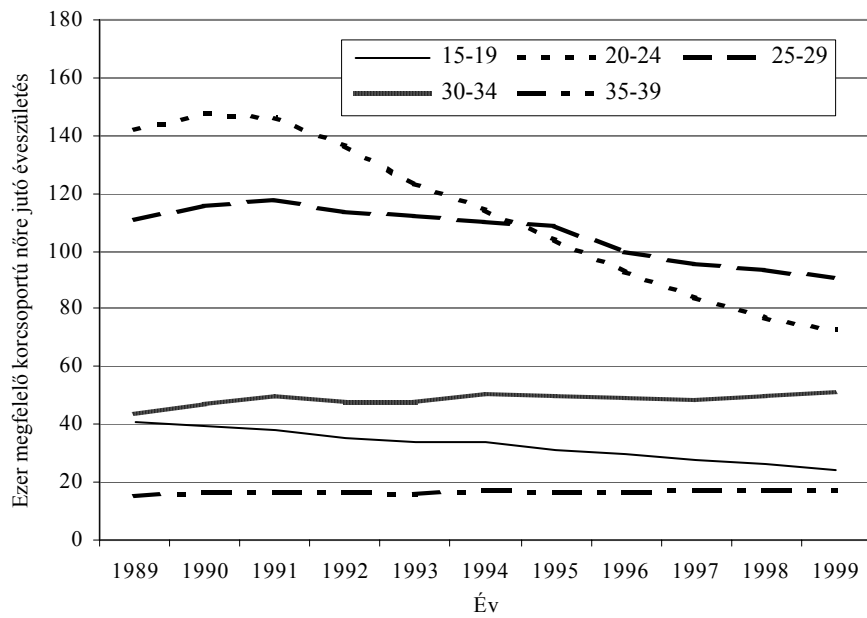
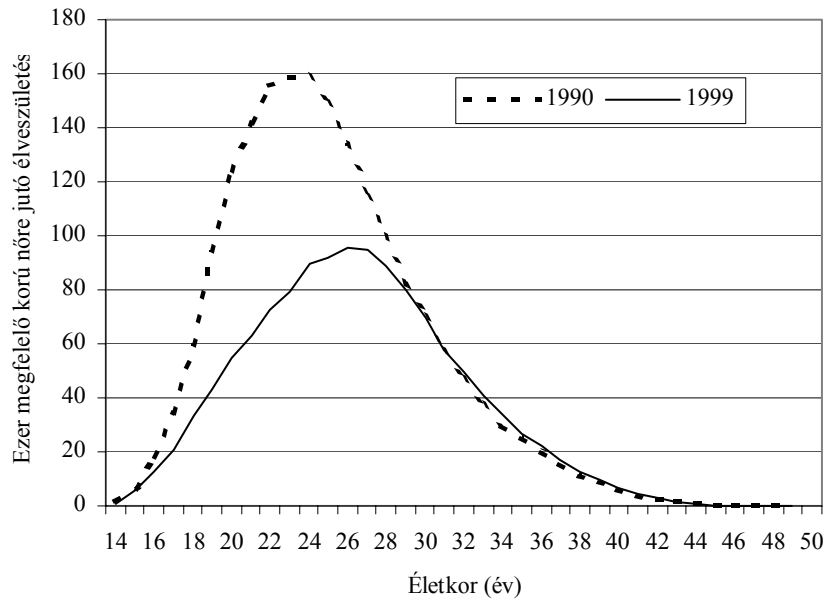
szülési kedv olyan mértékben csökkent, hogy teljesen háttérbe szorította a létszám emelkedés jótékony hatását, és a termékenység szintje vált a mindenkori születésszám meghatározó tényezőjévé. Ennek leggyakrabban használt mutatója a teljes termékenységi arányszám, amely a nők életük folyamán születendő gyermekeinek átlagos számát adja meg az adott év termékenységi viszonyai mellett. E mutató értéke 1990 és 1999 között 30%-kal csökkent, de a visszaesés mértéke még jelentősebb, ha csak az 1991–1999 közötti időszakot tekintjük. A rendszerváltást követő első két évben – 1990-ben és 1991-ben – nem csökkent, hanem ha kismértékben is, de emelkedett a születések száma és a termékenység színvonala. A hanyatlás 1992-ben indult meg, majd gyorsult fel az évtized közepétől. A csökkenés évenkénti üteme nem volt egyenletes. Az előző évhez viszonyított legnagyobb mértékű visszaesés 1996-ban és 1997-ben következett be, 7,6, illetve 5,5 százalékkal, a legkisebb mértéket pedig 1994-ben érte el 2,4 százalékkal. Az elmúlt években mérséklődött a termékenység csökkenésének üteme, 1998-ban 3,6%-kal, 1999-ben 3,0%-kal volt alacsonyabb az előző évben mért szinthez képest (II. ábra).

II. Teljes termékenységi arányszám és az anya átlagos életkora az első gyermek születésekor (1989–1998)
Total fertility rate and mean age of mother at the birth of first child (1989–1999)

A különböző női korosztályok eltérő mértékben járulnak hozzá az általános termékenység szintjéhez, így az sem közömbös, hogy melyik korcsoportnál milyen mértékű volt a visszaesés. A 40 év feletti gyermekvállalás meglehetősen ritka, ezért az ilyen korú nemzedékek létszáma vagy termékenységének ingadozása nem játszik meghatározó szerepet a születésszám alakulásában. A 30-as éveikben járó korosztályok termékenysége az elmúlt évtizedben ingadozott ugyan, de az alapvető irányzatát tekintve mégis emelkedő. Szülésgyakoriságuk jelenleg is meghaladja a tíz vagy húsz évvel ezelőtti értéket. Hosszú időszak óta a 20–29 éves női korosztályoknál a leggyakoribb a gyermekvállalás, így termékenységük alakulása, illetve ennek változása lényegesen befolyásolja az általános termékenység szintjét és a mindenkori születésszámot. Ennek a korosztálynak viszont jelentősen megváltozott a gyermekvállalási magatartása. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy az 1990-es években a társadalmi, gazdasági és politikai átalakulás mellett rendszerváltás zajlott le a családalapítás és gyermekvállalás területén is. Olyan új jelenségek tűntek fel, amelyek korábban egyáltalán nem, vagy csak évtizedekkel korábban fordultak elő. Miközben a termékenység folyamatosan csökkent, idősebb korra tolódott át a gyermekvállalás, emelkedett a szülő nők átlagos életkora. Ennek eredményeként a korábbi 20–24 évesek helyett a 25–29 éves korosztályok szülésgyakorisága lett a legmagasabb. Ez a jelenség utoljára az 1920-as évek idején fordult elő, amikor még általános volt a három-, négygyermekes családnagyság és gyakoribb volt az idősebb kori gyermekvállalás. Most viszont egy korábban soha nem tapasztalt alacsony termékenységi szint mellett tűnt fel újra ez a jelenség. Hasonló módon évtizedekkel korábban fordult csak elő az, hogy a tizenévesek termékenysége alacsonyabb, mint a 30–34 éves korosztályoké.

Mindez annak eredménye, hogy megváltozott a fiatalok családalapítási és gyermekvállalási stratégiája. A korai házasságkötés és a fiatalon vállalt anyaság már a múlté, és ki tudja, hogy visszatér-e valaha ez a magatartási minta. A változásoknak megvannak a jól körülhatárolt társadalmi és gazdasági okai, és érezhetők a demográfiai következményei. Tényként kell elfogadni, hogy a 25 év alatti korosztályok termékenysége drasztikusan csökkent, csaknem a felére esett az elmúlt tíz évben. Vannak olyan nézetek, amelyek szerint ez csak látszólagos csökkenés, csupán arról van szó, hogy a korábban fiatalon vállalt gyermekek most idősebb korban születnek meg, tehát csak a gyermekvállalás időzítése változott. Az idősebb kori gyakoribb gyermekvállalás azonban közel sem tudja ellensúlyozni a fiatalkori gyermekszám-kiesést. Ahhoz ugyanis a jelenleginél sokkal határozottabban kellene emelkednie a 25 vagy 30 év feletti nők termékenységének (III. ábra).

III. Élveszületések az anya életkora szerint
Live births by age of mother

A 1990-es évek születési mozgalmában egyetlen olyan jelentősebb népességkategória található, amelynek termékenysége határozottan emelkedett: a nem házas nők, köztük is különösen a hajadonok gyermekvállalása terén történt ilyen változás. A nem házas termékenység csaknem egynegyedével nőtt az elmúlt tíz évben, ennek eredményeként a házasságon kívül született gyermekek aránya jelentősen emelkedett. Az összes házasságon kívüli születés csaknem 1/4-e tizenévesektől, mintegy 60%-a pedig 25 évesnél fiatalabb nőktől származik. Minél fiatalabb korban következik be a terhesség, annál nagyobb az esélye annak, hogy a gyermek házasságon kívül születik. A 20 évesnél fiatalabb anyáknál minden 10 gyermek közül 7 születik házasságon kívül, ami csaknem kétszeres növekedést jelent 1990 óta. Dinamikáját tekintve még jelentősebb, közel háromszoros az emelkedés a huszonévesek körében. A 20–24 éves nőknél minden harmadik, a 25–29 éveseknél minden ötödik gyermek született házasságon kívül 1999-ben. Miközben tehát egyre ritkább a fiatalkori gyermekvállalás, ha ez mégis bekövetkezik, akkor jóval gyakrabban történik házasságon kívül, mint a múltban. Az élettársi kapcsolatok nem olyan mértékben terjedtek el, mint ahogy a házasságon kívüli születések emelkedtek. Ezért, különösen a 25 év alatti fiataloknál, jelentős mértékű lehet a tartós párkapcsolat nélküli gyermekvállalás.

A házasságon kívüli szülések növekvő szerepe miatt gyengül a házasságkötés és a gyermekvállalás közötti korábbi szoros kapcsolat. A gyermekek egyre kisebb arányban ugyan, de zömében még mindig házasságból születnek. Ezért felvetődik a kérdés, hogy a házassági mozgalom visszaesése, a párválasztás későbbi életkorra halasztásra és ezzel párhuzamosan a fiatal szülőképes korú női népesség családi állapotában történő szerkezeti változások hogyan befolyásolják a születési mozgalmat? Mennyire képes a házasságon kívüli születések növekvő száma és az élettársi kapcsolatok termékenysége kompenzálni azt a hiányt, amit a házasságban élők és a házasságból született gyermekek csökkenő aránya kivált? A kérdést többféle megközelítésben lehet vizsgálni és értékelni. A párválasztási szokásokat és a családalapítási gyakorlatot nem könnyű – ha egyáltalán lehetséges – külső eszközökkel befolyásolni. Ezért a változásokat a társadalmi folyamatok részeként, velejáróként inkább tudomásul kell venni, mint megkísérelni azokon változtatni. Ilyen megközelítésben minden megszületett gyermek egyformán fontos a népesség és a társadalom számára függetlenül attól, hogy szülei házasságban vagy élettársi kapcsolatban élnek, netán egyedül vállalják és nevelik gyermeküket.

Demográfiai szempontból a kérdés összetettebb. A házas párkapcsolatok stabilabbak, nagyobb biztonságot jelentenek a házasfelek és a gyermekek számára, ezzel együtt termékenyebbek is, mint az élettársi kapcsolatok. Ezért a házas népesség arányának csökkenése különösen a fiatalok és középkorúak között a termékenység csökkenő irányzatát erősíti. A házasság válás általi felbomlását, vagy özvegyüléssel történő megszűnését szintén árnyaltan lehet csak

értékelni. Az elvált nők kevesebb gyermeket nevelnek, mint a házasok, de a különbség csökkenő, ami azt is jelentheti, hogy a gyermekek számának egyre kevésbé van visszatartó ereje egy megromlott házasság felbomlásában. Így a válások és az elváltak növekvő aránya szintén csökkentőleg hat az általános termékenységre. Más a helyzet, ha a válást újránházasodás, vagy a felbomlott házasságot együttélés követi. A többször házasságot kötött nőknek a múltban is és jelenleg is több gyermekük van, mint azoknak, akik csak egyszer léptek házasságra. A válásnak tehát jótékony hatása lehet a termékenységre, ha azt időben egy újabb házasságkötés követi. Hasonló a helyzet az élettársi kapcsolatoknál, amelyek ilyen tekintetben az újránházasodást helyettesítik. Az elvált vagy megözvegyült és élettársi kapcsolatban élő nőknek nemcsak a hasonló családi állapotú, de élettársat nélkülöző nőtársaiknál van több gyermekük, hanem a házasságban élő nőknél is több gyermeket nevelnek. A termékenység szempontjából tehát lényeges, hogy az élettársi kapcsolatot valaki egy újabb házasságot helyettesítő életformaként választja-e, vagy a házasság alternatívájaként kezelve hajadon együtt élőként kívánja életét leélni. Tény, hogy a befejezett termékenység idején is jóval kevesebb gyermekük van azon nőknek, akik korábbi házasságkötés nélkül éltek élettársi kapcsolatban, mint azoknak, akik valaha házasságot kötöttek (5. tábla).

*5. Élettársi kapcsolatban élő nők korcsoport, családi állapot és
gyermekszám szerint (1996)*
*Females living in cohabitation by age-groups, marital status and
number of children (1996)*

Korcsoport	Családi állapot					
	hajadon	elvált	özvegy	házas külön élő	élettárssal élő együtt	házas együtt élő
	100 együttélő nőre jutó gyermek					
15–19	52	–	–	–	51	62
20–24	59	120	200	101	63	96
25–29	79	155	200	181	101	149
30–34	138	187	222	197	172	194
35–39	155	213	267	258	209	203
40–44	190	189	225	206	196	203
45–49	141	198	273	194	203	199
15–49	81	191	248	196	136	181

Az élettársi kapcsolat terjedése viszonylag új jelenségnek számít hazánkban, ezért legalább egy nemzedéknyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a gyermekvállalási szándékokra, tervekre és a tényleges termékenységre gyakorolt hatását feltárjuk. Nem mellőzhetjük ebben a reprezentatív vizsgálaton alapuló újabb kutatásokat. Külföldi vizsgálatok azt igazolták, hogy az első gyermek érkezése

ösztönzőleg hat a házasság megkötésére az együtt élő pároknál, de pusztán a több gyermek kívánása esetén is a párok inkább a házasságkötést preferálják az élettársi kapcsolattal szemben (Barber, 1998). Mivel egyre több fiatal kezdi párkapcsolatát házasságon kívüli együttéléssel, tisztázni kellene ennek hatását a későbbi gyermekvállalásra. Az egyértelműnek látszik az 1996. évi mikrocenzus adataiból, hogy minél fiatalabb korban történik a házasságkötés, annál több gyermeket nevelnek a házaspárok, a házasságkötési kor eltolása viszont nemcsak későbbi gyermekvállalást, hanem egyben kevesebb gyermeket is jelent. Az 1970-es évek viszonylag magas magyar termékenységet is a nagy számban és fiatal életkorban kötött házasság és az ezt követő gyors gyermekvállalás okozta. Ennek azonban később is megmutatkozott a hatása, hiszen az 1970-es évek fiatal nemzedékei életük folyamán is több gyermeket neveltek, mint a náluk idősebb generációk, az 1950-es vagy 1960-as évek fiataljai (KSH, 1996/3.). A korai házasságkötés és a termékenység pozitív kapcsolatát más előjellel is felismerték és alkalmazták, amikor a magas termékenység csökkenését érték el azzal, hogy a minél későbbi házasságra lépést ösztönözték és jutalmazták (Kína) (6. tábla).

6. Az első házasságkötési életkor hatása a termékenységre
Impact of the age at first marriage on fertility

Az első házasságkötési életkor (év)	Életkor az adatfelvétel idején, 1996				
	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49
	100 nőre jutó élveszületett gyermek				
–19	119	187	218	224	221
20–24	62	125	181	191	194
25–29		70	142	175	172
30–34			93	145 ^a	143 ^a
35–39				100 ^a	124 ^a
40–49					88

^a Részben becslült adat.

Kérdéses továbbra is az, hogy a fiatalok körében terjedő élettársi kapcsolatok mennyiben töltik be vagy helyettesítik a korai házasságkötés szerepét. Az 1990-es évek termékenységi irányzatai ez ideig nem sok jóval kecsegtettek. A 2000. év születési mozgalmában azonban minta a változás jelei mutatkoznak. Nagyon óvatosan kell bánni a jelzőkkel, mert egyelőre nincs és nem is alakulhatott ki egy határozott trend, ami alapján értékelhetünk. Bár a csökkenő irányzat megtorpanni látszik, kevés idő telt el ahhoz, hogy irányváltásról is beszéljünk. Tény viszont az, hogy 2000-ben három hónap kivételével mindegyikben emelkedett a születésszám

az előző év hasonló időszakához viszonyítva, és ez összességében csaknem 2900 újszülöttel jelentett többet, mint egy évvel korábban.

Statisztikailag nem sok ez az emelkedés, mindössze 3,0 százalék, és azt is figyelembe kell venni, hogy egy korábban soha nem tapasztalt születési mélypontról történt az elmozdulás. Egyelőre bizonytalan, hogy mennyire lesz tartós ez a folyamat. Egy hosszú idő óta tartó csökkenés után már a stagnálás is eredménynek számít, az emelkedés pedig, ha az bizonytalan vagy kismértékű is, mégis kedvező jelenség. Korábban is voltak hasonló, sőt ennél hosszabb időszakok, amikor tartós volt a születésszám visszaesése. Az elmúlt évtized során kialakult helyzet azonban minőségileg más. Az 1999. évi termékenységi viszonyok mellett 100 nő élete folyamán mindössze 129 gyermeknek adna életet, ami 0,615 nettó reprodukciós együtthatót jelent, vagyis a halandóság teljes kiiktatása mellett is az ily módon felnövekvő gyermekgenerációk létszáma csaknem 40 százalékkal maradna el a szülőnemzedékek létszámától. Más szóval az ilyen termékenységi viszonyok tartóssá válása mellett a népességben ekkora mértékű potenciális fogyás rejlik. A gyermekvállalási kedv olyan megszűre távolodott el az egyszerű reprodukciós szinttől, mint még korábban soha. Erről a mélypontról, holtpontról történt az elmúlt évben kedvező irányú elmozdulás (7. tábla).

7. A születések száma és dinamikája az anyák fontosabb demográfiai jellemzői szerint
Number and dynamics of births by main demographic characteristics of mothers

Ismérvek	Év		Különbség abszolút szám	Változás az előző év 100%
	1999	2000		

Korcsoport

-19	7 979	7 799	-180	97,7
20-24	30 648	28 338	-2 310	92,5
25-29	32 782	35 673	2 891	108,8
30-34	16 593	18 525	1 932	111,6
35-39	5 382	5 933	551	110,2
40+	1 261	1 329	68	105,4

Családi állapot

Hajadon	21 855	23 868	2 013	109,2
Házass	68 180	69 255	1 075	101,6
Özvegy	453	415	-38	91,6
Elvált	4 157	4 059	-98	97,6
Összesen	94 645	97 597	2 952	103,1

Figyelmet érdemel hogy hol, kiknél emelkedett a születésszám. Az eredmények bizonyos értelemben meglepőek. Az emelkedés kizárólag a 25 év feletti nőknél tapasztalható, különösen 30–39 éveseknél, akiknél a növekedés csaknem 10 százalékos. A 25 év alatti nők születésszáma viszont tovább csökkent. Feltűnő a 20–24 éves korosztályok termékenységének további visszaesése, ami 2000-ben több mint 8 százalékos csökkenést jelent. Folytatódik tehát a gyermekvállalás későbbi életkorra történő eltolása, de az „érettebb” női korcsoportokban most nagyobb arányban születnek meg a korábban elhalasztott gyermekek. Az anya iskolai végzettségi szintjének emelkedésével együtt nőtt a születési többlet. Az egyetemi, főiskolai végzettségű nőknél az emelkedés csaknem eléri a 10 százalékot, az általános iskolát sem végzett anyák szüleiének száma viszont 3,0 százalékkal, a nyolc általánost végzettké 2,0 százalékkal csökkent. Valamennyi születési sorrend szerint észlelhető a javulás, de az emelkedés fele az első gyermekek többletszületéseiből adódott. Nőtt a további sorszámú újszülöttek száma is, arányát tekintve pedig a negyedik gyermekeknél a legjelentősebb az emelkedés, több mint 4 százalékos az előző évhez viszonyítva. A legmeglepőbb eredményt mégis a családi állapot szerinti születési többletek okozták. Ezek szerint az emelkedés több mint 3/4-e a hajadonok szüleiéből adódott, tovább emelve ezzel a házasságon kívüli születések arányát. A házas nők szüleiének száma csak mérsékelten emelkedett, az elvált és özvegy nőké pedig csökkent. A kialakult kép tehát meglehetősen összetett, amit csak bonyolít az a helyzet, hogy a születések mellett a házasságkötések száma is mintegy 6 százalékkal emelkedett. Az emelkedés mértéke itt is a 25–34 éves nőknél és az egyetemet, főiskolát végzeteknél a legjelentősebb, tehát azoknál a korosztályoknál és magasabb iskolai végzettségűeknél, akiktől a többletszületések zöme is származik. Azt nem tudjuk, hogy korábban együtt élő párok kötöttek-e nagyobb mértékben házasságot, de tény hogy az először házasulók mellett az újránházasulók aránya is az átlagosnál jobban emelkedett. Egyelőre csak feltételezni, vagy inkább remélni lehet, hogy a többlet házasságkötések később a házas születési többletben is jelentkeznek.

Társadalmi és területi különbségek

Az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci státusz két olyan fontos élettörténeti esemény, amely alapvetően befolyásolja a családalapítási és gyermekvállalási szokásokat. Ezek egymással is kapcsolatban vannak, de a képzettség szintje bír meghatározó jelentőséggel. Minél hosszabb a képzési idő, annál későbbre toódik a munkavállalás kezdete, ezért az oktatásban való részvétel növekedése automatikusan csökkenti az aktivitási arányokat a fiatalok körében. A magasabb végzettség ugyanakkor jobb pozíciót teremt a munkaerőpiacon, növeli az elhelyezkedési esélyeket és csökkenti a munkanélküliség kockázatát (Nagy,

2001). A képzési idő emelkedése a családalapítás későbbre halasztásával is együtt jár, de nem feltétlenül növeli a házasságkötés későbbi esélyeit. A képzetesebb nők vonzóbbá válnak a házassági piacon, mert gazdasági pozíciójuk révén növelik a család anyagi biztonságát. Ez viszont a családon belüli munkamegosztás és a nemi szerepek változásával is együtt jár, ami megfontolásra készítheti vagy visszariaszthatja a férfiakat a jól képzett és magas munkakarriert elért nőkkel való házasságtól. Figyelmet érdemelnek azok a kutatások, amelyek kimutatták, hogy az egyetemet végzett nők nemcsak későbbi életkorban, hanem kisebb arányban is kötnek házasságot, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek. Igaz, hogy az 1990-es években a különbség, a képzetesebb nők hátránya, lényegesen csökkent, ami a hagyományos családi szerepek és normák változására utaló jelenség. A gazdasági aktivitás és a kedvezőbb munkaerőpiaci státusz viszont növeli a házasságra lépés esélyeit az eltartottakkal szemben a 26 év feletti nőknél (Bukodi, 2001). A férfiak és nők eltérő iskolai karrierje feszültséget okozhat a házassági piacon is. Reprezentatív vizsgálatok élettörténeti elemzése kimutatták, hogy a férfiak csaknem fele (48%) 17 éves koráig már elérte legmagasabb végzettségi szintjét, míg a nőknél ez az arány alig több mint egyharmad (34%) (KSH, 1996/1.). A tizenéves leányok között többen szereznek középiskolai végzettséget és érettségi bizonyítványt, mint a fiúknál, akik jelentős része megelégszik a szakmunkás képzéssel. A 20–24 éves nők között pedig 1996-ban már többen jártak főiskolára, egyetemre (12,4%), mint a hasonló korú fiúknál (10,0%). A magasabb végzettségű fiatal leányok, nők egyre kevésbé találnak hasonló végzettségű fiút, férfit a házassági piacon. Ezért a házasságkötéseknél a heterogámia (eltérő iskolázottsági szint a házasulóknál) a középiskolai végzettségű nőknél a legnagyobb mértékű.

Még egy fontos jelenség van, ami magyarázatul szolgálhat a képzettségi szint és a házasságkötési hajlam negatív kapcsolatára. Ez pedig az élettársi kapcsolat mind népszerűbbé válása és terjedése a magasabb végzettségű nők körében. Az élettársi kapcsolat teremtése és a házasságon kívüli gyermekvállalás ma már nem egy szűkebb társadalmi csoport vagy réteg sajátja, mint évtizedekkel korábban, amikor a jelenleginél jóval alacsonyabb, de időtávlatban meglehetősen stabil volt ez az arány. Nőtt a társadalom toleranciája és ezeknek a jelenségeknek a társadalmi elfogadottsága. Ezzel együtt emelkedett az együtt élők aránya a magasabb végzettségű nők között. Különösen a 20–29 éves, középiskolát, főiskolát vagy egyetemet végzett nőknél volt dinamikus a változás. Ennek eredményeként 1996-ban ezekben a különböző korosztályokban a szakmunkásképző iskolát végzett nőknél volt a legritkább az élettársi kapcsolat, s innen kezdődően az iskolai végzettség növekedésével egyre nagyobb arányban választották a nők a párkapcsolatnak ezt a formáját (Szukicsné, 2001). A házasságon kívüli születések 1990-es évekbeli emelkedésében nem csekély szerepe volt annak, hogy a képzetesebb nők körében az átlagosnál jóval nagyobb mértékben emelkedett az így született gyermekek hányada. Mindez számottevően

csökkentette az iskolai végzettség szerinti különbségeket. A 2000. évi születések mélyreható elemzésére csak később nyílik lehetőség, de feltűnő, hogy az emelkedésben itt is a házasságon kívül vállalt gyermekek, és az egyetemi, főiskolai végzettségű nők többszülősei játszották a főszerepet.

Az iskolai végzettség és a termékenység kapcsolata hosszú idő óta a demográfiai kutatások homlokterében áll. A képzettségi szint emelkedése a modern társadalmi és gazdasági fejlődés szükséges velejárója, követelménye. Ezt nemcsak tudomásul kell venni, hanem ösztönözni és támogatni is kell. Mindez az általános termékenység csökkenése irányába hat, még akkor is, ha kimutathatóan emelkedett a magasabb iskolai végzettségű nők termékenysége az 1990-es években (*Szukicsné*, 2001). Az iskolai végzettségnek főleg a gyermekek időzítésében van szerepe, de nem feltétlenül igaz az a korábbi jelenség, hogy a magasabb végzettség kisebb gyermekáldással párosul. Egy adott életkorig született gyermekek számában lényeges különbségek lehetnek képzettségi szint szerint, különösen a fiatalabb életkorokban. Később azonban ezek mérséklődnek, vagy akár el is tűnhetnek. Termékenységtörténeti adatokat is tartalmazó 1993. évi reprezentatív vizsgálat szerint az általános iskolát végzett nők közül négyszer annyian születték meg első gyermeküket 24 éves korukig (67%), mint a diplomás nők közül (17%). A kor előrehaladtával ezek a különbségek jelentősen csökkennek és a propagatív kor második felében lényegében kiegyenlítődnek. A 35 év feletti diplomás nők mintegy 91%-a szült legalább egy gyermeket, és bár ez némileg elmarad az ennél alacsonyabb végzettségűek 92–96%-os arányától, a különbségek jelentéktelenek. A második gyermeknél hasonló módon jelentkeznek az időzítési elemek, de ezek már kevésbé egyenlítődnek ki a kor előrehaladtával, és végül az érettségizett vagy diplomás nők között mintegy 10%-kal alacsonyabb azok aránya, akik a második gyermeküket is világra hozták, mint az általános iskolát vagy a szakmunkásképzőt végzett nők között. E vizsgálat arra is rámutatott, hogy az iskolai végzettségi szint emelkedésével nem csökken automatikusan a második vagy harmadik gyermeküknek életet adó nők aránya. Sőt a 35 év feletti diplomás nők között többen születték meg harmadik gyermeküket, mint az érettségizett nők között, és a háromgyermekesek aránya lényegében azonos volt a szakmunkás végzettségű nőkével. Mindezek hatása az átlagos gyermekszámokban is megmutatkozott, mivel a 35 évnél idősebb diplomás nők több gyermeknek adtak életet, mint a hasonló korú érettségizett nő társaik. A fiatalabb korcsoportoknál valamennyi iskolai végzettségi szintnél megfigyelhető az első és a második gyermekek születésének későbbre halasztása, és ez a késleltető magatartás a végzettségi szint emelkedésével egyre határozottabbá válik. Így kérdéses, hogy a mai fiataloknál megszületnek-e olyan arányban a második és a harmadik gyermekek, mint ahogyan a 35 év feletti nőknél iskolai végzettségüktől függetlenül jelenleg ez megmutatkozik.

A tudatos gyermekvállalás a párok együttes döntésén alapul, de ez nem mindig jelenti azt, hogy a családba kívánt gyermekszámok is megegyeznek.

Eltérés esetén valamelyik fél dominanciája érvényesül, és a döntésben fontos szerepe lehet az iskolai végzettségnek. Figyelmet keltő adatokat tartalmaznak erre vonatkozóan az 1996. évi mikrocenzus termékenységi eredményei (KSH, 1999). Bár a kívánt gyermekszámokat nem ismerjük, a ténylegesen magvalósított végleges családnagyság érdekes összefüggést mutat a felek iskolai végzettsége szerint. Azonos iskolai végzettség esetén a középiskolai végzettségű pároknak van a legkevesebb gyermeke, és ott születik a legtöbb gyermek, ahol a szülők az általános iskolát sem végezték el. A különbség több mint kétszeres, mivel az előbbieknél 181, az utóbbiaknál 408 gyermek született száz családban. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem a diplomás pároknál a legritkább a gyermekáldás. A férfiak és nők iskolai végzettsége különböző módon befolyásolja a családnagyságot, és ez a párok eltérő iskolázottsági szintje esetén válik igazán nyilvánvalóvá. A férfiak magasabb iskolai végzettsége kedvező hatással van a több gyermek vállalására, míg a feleségeké inkább mérsékli a családnagyságot. Ezt bizonyítja, hogy eltérő iskolai végzettségnél mindig több gyermek születik azon családokban, ahol a férjnek magasabb a végzettségi szintje, mint azoknál, ahol a feleség végzettsége a domináns. A legkisebb gyermekszámok is azokban a családokban találhatók, ahol a feleségek végzettsége egy vagy több szinttel magasabb, mint a férjüké (8. tábla).

8. 40–49 éves házas nők befejezett termékenysége a saját és férjük iskolai végzettsége szerint, 1996
Completed fertility of 40–49 years old married females by their own and by their husband's educational level

Feleség iskolai végzettsége	Férj iskolai végzettsége					Együtt
	ált. isk. 8 osztálynál kevesebb	ált. isk. 8 oszt.	befejezett szakm. szakiskola	befejezett középiskola	befejezett felsőfokú iskola	
100 nőre jut átlagos gyermekszám						
Ált. isk. 8 osztálynál kevesebb	408	350	277	200	–	322
Ált. isk. 8 oszt.	250	226	209	197	197	217
Befejezett szakm. szakiskola	244	203	199	186	184	197
Befejezett középiskola	126	184	188	181	185	184
Befejezett felsőfokú isk.	–	187	164	177	187	183
Együtt	310	221	199	184	187	201

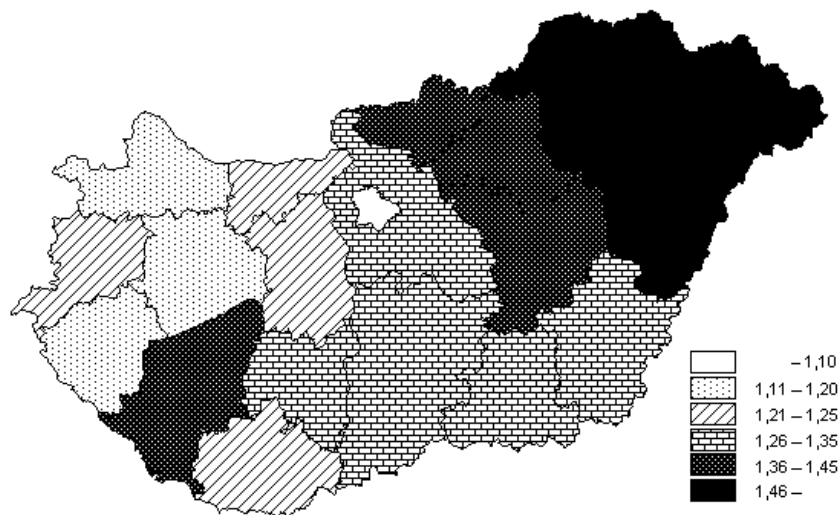
Egy földrajzilag kicsiny országban is kialakulhatnak jelentős eltérések a demográfiai magatartásokban, és ezek főleg a területi különbségek bemutatásával érhetők tetten. A statisztikai régiók gyakran demográfiaileg heterogén magatartású területi egységeket tartalmaznak. Ez elsősorban a Budapestet magába foglaló közép-magyarországi régióra vonatkozik, de a vizsgált demográfiai jelenségtől függően más régióknál is fellelhető. Ezért a régiós elemzés mellett,

ahol ez indokoltnak tűnik, a megyei különbségekre is rámutatunk. A hosszabb időszak óta észlelt és történetileg kialakult területi különbségek főleg az ország keleti és nyugati fele között mutatkoznak, és a családalapítás és a gyermekvállalás területén is megmutatkoznak. A termékenység szintje hagyományosan magasabb volt az ország keleti területein, és az észak-magyarországi és észak-alföldi régiók szülesszámára jelenleg is csaknem 30 százalékkal haladja meg a nyugat-dunántúli régióét. Főleg Budapest súlya és lakosságának eltérő demográfiai magatartása miatt a közép-magyarországi régióban a legritkább a gyermekvállalás. Ebben a régióban egyáltalán nem jellemző a fiatalon vállalt anyaság, viszont országosan is leggyakoribb a gyermekáldás a 30 év feletti korosztályoknál. Itt a legelterjedtebb a házasságon kívüli születés, és az anyák átlagosan 2,3 évvel idősebbek első gyermekük születésekor, mint az észak-magyarországi és észak-alföldi régiók gyermekét vállaló anyái. Feltűnő, hogy a fővárosban átlagosan 26,7 éves korukban vállalják első gyermeküket az anyák, és így több mint 3 évvel idősebbek, mint észak-magyarországi vagy észak-alföldi régiókban szülő nőtársaik. A főváros 1999. évi termékenységi mutatói mellett életük folyamán átlagosan már csak egy gyermekük születne a budapesti nőknek, és ez alatta marad a világ legalacsonyabb termékenységű országaihoz tartozó Olaszország vagy Spanyolország hasonló mutatóinak.

Figyelmet érdemel, hogy a 1990-es években a termékenység visszaesésének mértéke nem a fővárosban volt a legjelentősebb. A fővárosi 30 százalékkal szemben 37–39 százalékos volt a termékenység csökkenése Veszprém, Fejér, Tolna és Zala megyékben. A hagyományosan magas termékenységű Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben viszont a legkisebb volt a csökkenés mértéke. Budapestet követően a legalacsonyabb termékenységű megyék Zala, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyék voltak 1999-ben, mind 1,20 alatti teljes termékenységi arányszámmal. A kor szerinti termékenységi különbségek igen jelentősek területenként. A fiatal, 25 év alatti korosztályok termékenységében több mint háromszoros különbségek is előfordulnak, és ezek az eltérések növekedést mutattak az elmúlt tíz évben. A 30 év feletti nők kisebb mértékű termékenységcsökkenése viszont a területi különbségek mérséklődésével járt együtt. A fiatalkori gyermekvállalás hagyománya már csak Szabolcsban fedezhető fel, az egyetlen területen, ahol még mindig 20–24 évesen szülnék a leggyakrabban. A késői gyermekáldás viszont a fővárosban a leggyakoribb. Ezért feltűnő, hogy a 30–39 éves nők termékenysége országos viszonylatban is Budapesten a legmagasabb, és csak itt fordul elő az a jelenség, hogy a 30–34 évesek szülesszámára meghaladja a 20–24 éves nők termékenységét (IV. ábra).

A házasságon kívüli születésekben azokban az északnyugat-dunántúli megyékben a legdinamikusabb az emelkedés, ahol korábban viszonylag alacsony volt az ilyen újszülöttek aránya. A területi különbségek csökkentek, de így is másfélszeres a különbség a legalacsonyabb arányú Vas megye (20%) és Buda-

pest között, ahol minden 100 gyermek közül 31 házasságon kívül jött világra 1999-ben. A termékenység szintje és a házasságon kívüli születések aránya között igen nehéz összefüggést felfedezni a területi különbségek alapján. A legmagasabb és a legalacsonyabb házasságon kívüli születési arányok egyaránt az alacsony és közepes termékenységű megyékre jellemzők, míg a magas termékenységű megyéknél a nem házas születések aránya nem kirívóan magas. A területi különbségek sokféleségét inkább a kulturális hagyományok motiválhatják, nem pedig a városi népesség aránya, mivel érdekes módon a városok és a falvak házasságon kívüli születési arányai között alig van különbség, és nem ritkák azok az évek, amikor a falvakban magasabbak ezek az arányok, mint a városokban. 1999-ben az észak-alföldi és a dél-dunántúli községi lakosság körében rendre magasabb volt a házasságon kívül születettek aránya, mint a városokban élők között, de a nyugat-dunántúli Zalában vagy az észak-magyarországi Heves megyében is hasonló volt a helyzet.

IV. Teljes termékenységi arányszám megyénként, 1999
Total fertility rate by counties, 1999

A házassági mozgalom területi különbségeiben nem rajzolódnak ki olyan határozott különbségek, amelyekkel az ország keleti vagy nyugati felét karakterisztikusan jellemezni lehetne. Kétségtelen, hogy az ország keleti régióiban a legmagasabb a házasságkötési kedv, ezt követően viszont a Nyugat-Dunántúlon, de a dunántúli régiók mindegyikében nagyobb arányban kötnek házasságot, mint pl. a Dél-Alföldön. A különbségek sem drámaiak, hacsak a

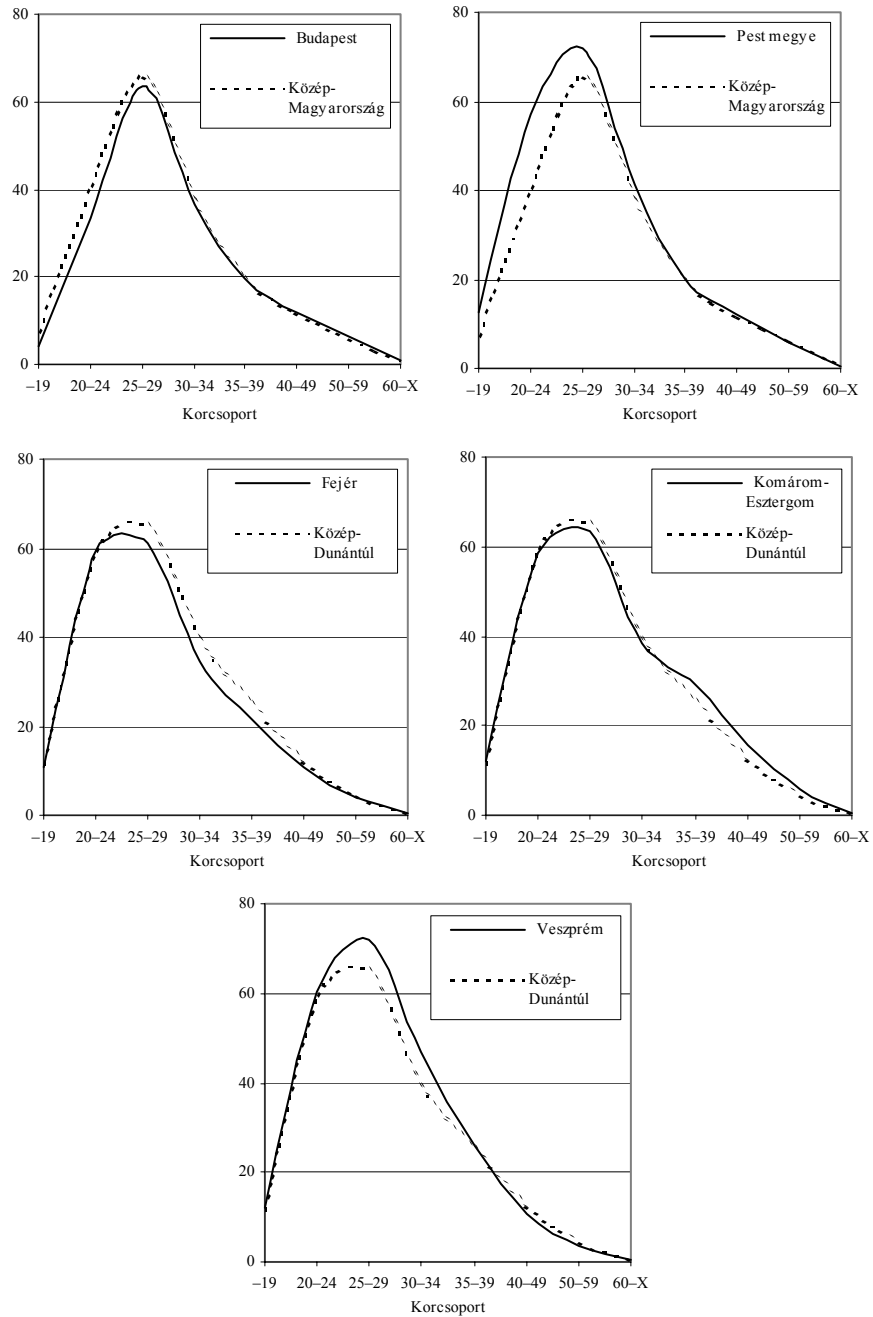
fővárost nem tekintjük külön régiónak. Budapest ugyanis a termékenységhez hasonlóan a házassági mozgalomban is kitűnik rendkívül alacsony arányaival. Ennek következtében a legmagasabb szabolcsi és a legalacsonyabb fővárosi házasságkötési arányok között több mint 40 százalékos a különbség. A születésekhez hasonlóan csak Budapesten tolódott ki annyira a házasságkötési kor, hogy a 30–34 éves nők között gyakoribbá vált a házasságkötés, mint a 20–24 évesek körében. A születések és a házasságkötések közötti kapcsolat ugyancsak szövevényes az ország régióiban. Egyértelmű az összefüggés, ha Szabolcsot vagy Budapestet vetjük egybe, mert a legmagasabb, illetve a legalacsonyabb házasságkötési arányok itt hasonló mértékű termékenységi különbségekkel párosulnak. A nyugat-dunántúli országosan is alacsony termékenységi szint ellenben viszonylag magas házasságkötési arányok mellett alakult ki, és mindez egy mérsékelt házasságon kívüli születési aránnyal jár együtt. A házassági mozgalom intenzitása, az élettársi kapcsolatok elterjedtsége, illetve a termékenység szintje és a házasságon kívüli születések aránya között olyan sokoldalúak és bonyolultak a kapcsolatok az egyes régiókon belül, illetve ezek között, hogy nagyon megnehezítik az egyértelmű összefüggések feltárását és a világos következtetések levonását (V. ábra).

A gyermekvállalási szokások területi különbségei, ha közvetett módon is, de egyben kifejezik az egyes régiók népességmegtartó erejét, a lakosság reprodukciós képességét. A termékenység aktuális szintje alapján számított bruttó reprodukció jelentősége abban van, hogy eltekint a halandósági viszonyoktól, vagyis a szülőképes kor végéig a halálozás teljes kiiktatásával mutatja a népesség utánpótlásának mértékét. E mutató 1999. évi értéke országos szinten mintegy 38 százalékkal jelezte alacsonyabbnak a megszületett gyermekek létszámát szülői nemzedékekhez képest, még akkor is, ha az újszülött leánygyermekek közül senki sem halna meg 50 éves koráig. A területi különbségek a termékenységhez hasonlóan jelentősek. E mutató alapján utoljára 1991-ben volt biztosítva az egyszerű reprodukció a két legmagasabb termékenységű megyében Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben. Azóta nincs az országnak olyan nagyobb területi egysége, ahol a propagatív korú halálozás teljes kiiktatása ellenére is a helyi népesség utánpótlása biztosítva lenne. Az 1999. évi termékenységi viszonyok mellett a legmagasabb termékenységű Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 20%-os, a legalacsonyabb termékenységű Budapesten pedig 51%-os volt a bruttó reprodukciós hiány.

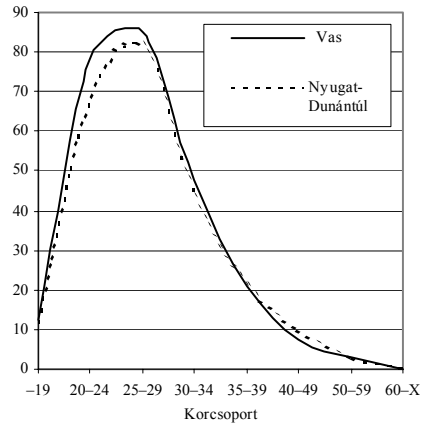
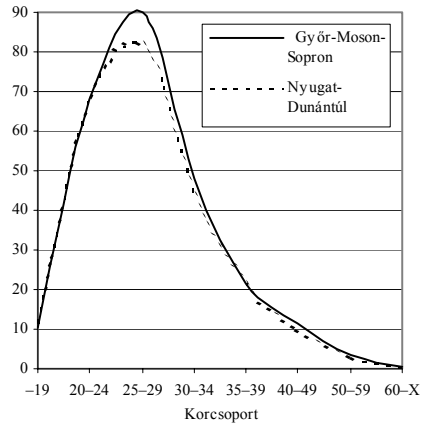
A reprodukciós szint alatti tartós termékenység az ország egészét és valamennyi régióját jellemzi. Az általános halandóság magas szintje, és a népesség elöregedése miatt a halálozások száma az ország valamennyi régiójában meghaladja a születések számát. Az ennek eredőjeként kialakuló természetes fogyás mértéke azonban jelentősen különbözik régióként. A dél-alföldi és közép-magyarországi régiókban a legjelentősebb a természetes fogyás mértéke, a legkisebb pedig az észak-alföldi és a közép-dunántúli régiókban. Az észak-

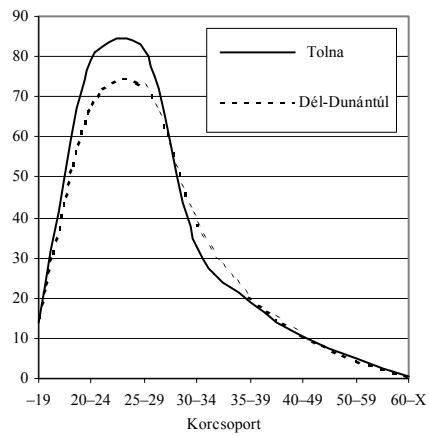
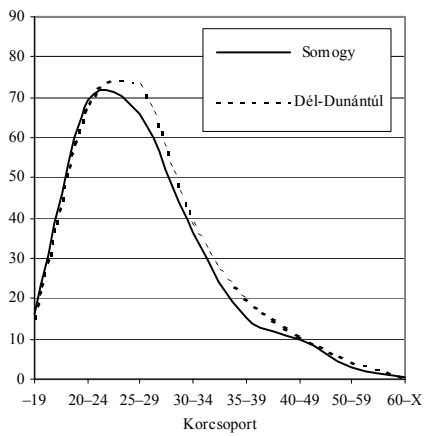
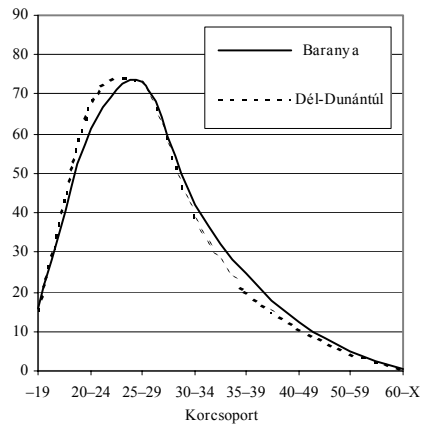
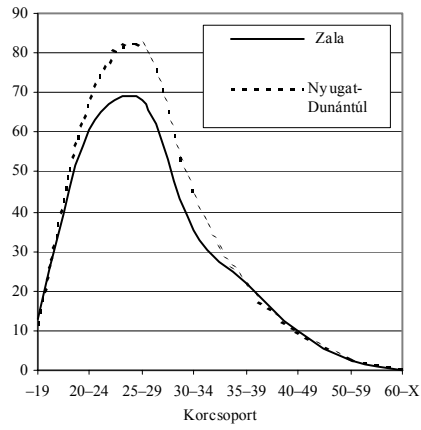
alföldi régióban a magasabb termékenység, a közép-dunántúli régióban viszont a kedvezőbb halandóság mérsékli a természetes fogyás ütemét. Budapest helyzete ebben a tekintetben is lényegesen különbözik a többi régiótól. A kedvezőbb halandósági viszonyok nem tudják ellensúlyozni a rendkívül alacsony termékenységet, ezért a természetes fogyás a fővárosban a legnagyobb mértékű.

A belföldi vándorlásokat is figyelembe véve rendkívül változatos kép alakul ki a lakosság tényleges szaporodását illetve fogyását tekintve. Vannak régiók, ahol az elvándorlás növeli a természetes fogyás mértékét, másoknál viszont az odavándorlás mérsékli ennek ütemét. Régiós szinten nincs az országnak olyan vonzó területe, ahol a belföldi vándorlás pozitív egyenlegeként a lakosság lélekszáma ténylegesen is növekedne. A belföldi vándorlást tekintve a közép-magyarországi régió helyzete a legellentmondásosabb. Budapest lakosságát nemcsak a természetes fogyás, hanem a jelentős mértékű elvándorlás is apasztja. Ez azonban főleg a környező Pest-megyébe irányul, de a főváros agglomerációs környéke az ország más területiről is vonzza a vándorlókat, így a régió egészét tekintve a belföldi vándorlás mérsékli a természetes fogyás mértékét. Hasonló a helyzet a közép- és nyugat-dunántúli régiókban, mivel a belföldi vándormozgalom főleg az itt található, gazdaságilag dinamikusan fejlődő megyékbe irányul, csökkentve ezzel a természetes fogyás ütemét. Megyei szinten két olyan területi egysége volt az országnak, ahol a belföldi vándormozgalom pozitív egyenlegének köszönhetően a lakosság lélekszáma ténylegesen is gyarapodott az elmúlt évben. Ezek Fejér és Pest megyék. Az elvándorlás viszont leginkább az alföldi és észak-magyarországi régiókat érinti, növelve ezzel a természetes fogyás mértékét. A belföldi vándormozgalom eredményeként a lakosság tényleges lélekszáma a dél-alföldi, az észak-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban csökken a legjelentősebb mértékben, a közép-dunántúli régióban pedig a legkisebb a tényleges fogyás mértéke. Budapestet kiemelve annyiban változik a kép, hogy a természetes fogyás mértékénél nagyobb ütemű az elvándorlás, aminek eredményeként a főváros lakosságának minden ezer főjére számítva évente 15 fővel csökken ténylegesen a lélekszám. Csak 2000-ben ez mintegy 28 ezer fővel apasztotta a főváros lakosságának létszámát.

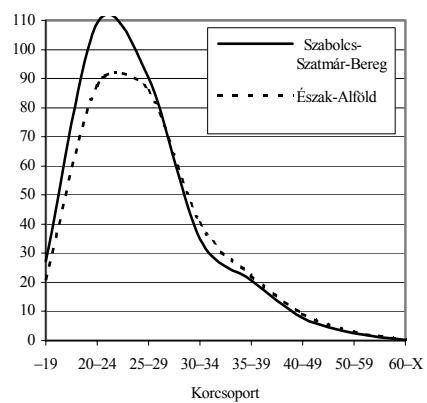
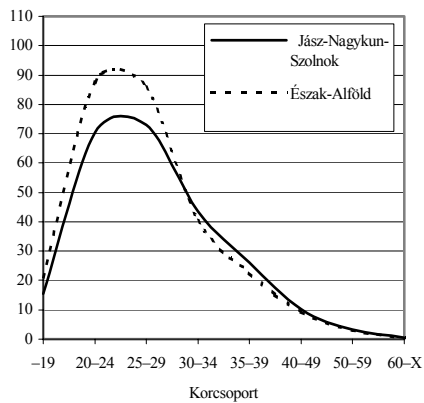
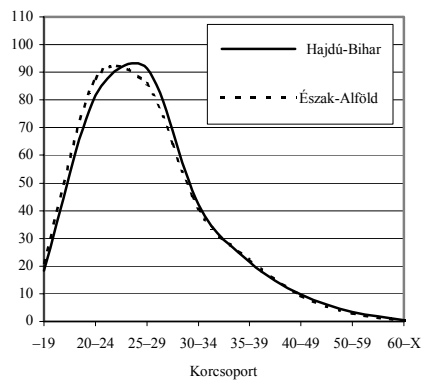
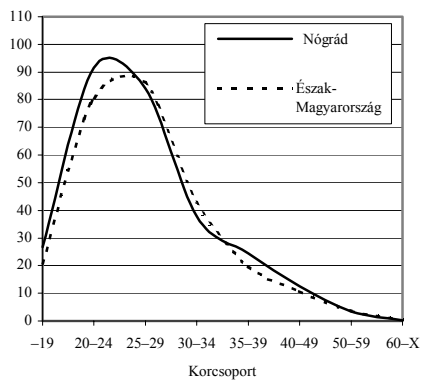
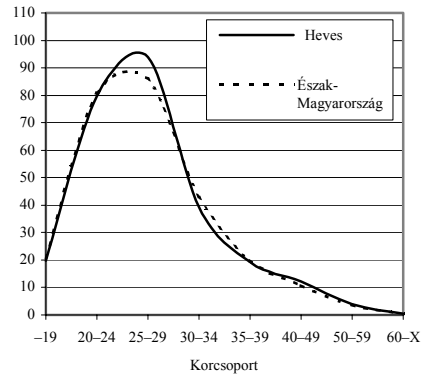
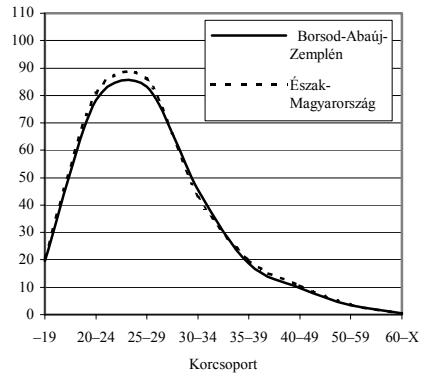

V. Házasságkötési minták megyénként és régióként, 1999

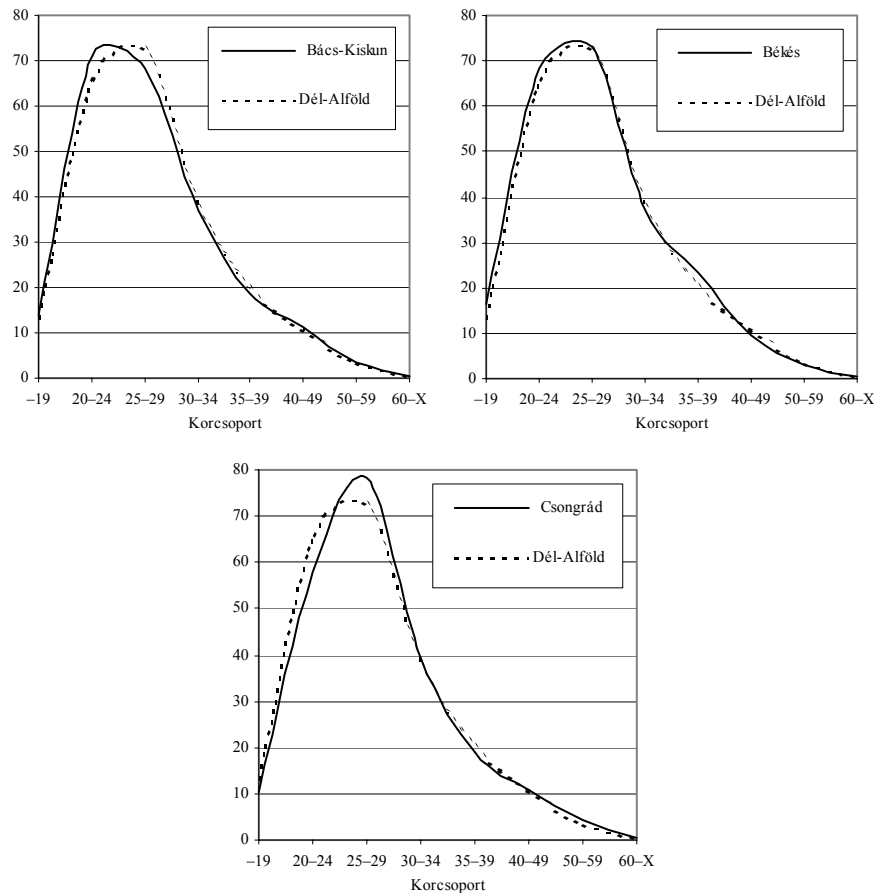

V. Házasságkötési minták megyénként és régióként, 1999 (folyt.)

V. Házasságkötési minták megyénként és régióként, 1999 (folyt.)

V. Házasságkötési minták megyénként és régióként, 1999 (folyt.)
 Marriage patterns by counties and regions, 1999

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barber, J. – Axinn, W.G. 1998. The impact of parental pressure for grandchildren on young people's entry into cohabitation and marriage, *Population Studies*, 52 (2).
- Bukodi Erzsébet 2001. Ki mikor (nem) házasodik? – A házasságkötés időzítése az egyéni életútban. *Statistikai Szemle* 70. évf. 2. sz. (Kiadás alatt).
- Csernák J. 1994. Újabb tendenciák a házassági viszonyok alakulásában. *Demográfia*, XXXVII. évf. 3–4. 298–314.
- Demográfiai Évkönyv 1980, 1990, 1999.
- Hajnal, J. 1965. European marriage patterns in perspective. In *Glass, D.V.– Eversley, D.E.C.* (szerk.): *Population in history*. London: E. Arnold, 101–143.

- Kiernan, K.* 1999. European Perspectives on Non-marital Childbearing. Paper prepared for the European Population Conference, The Hague, September 1999. p. 30.
- KSH, 1996/1. Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. Az 1993. évi keresztmetszeti vizsgálat fontosabb eredményei.
- KSH, 1996/2. Mikrocenzus, 1996, A népesség és a lakások jellemzői.
- KSH, 1996/3. Termékenységi adattár 1970–1994.
- KSH, 1999. Mikrocenzus, 1996, Termékenységi adatok.
- Nagy Gyula*, 2001. A nők gazdasági aktivitása és foglalkoztatottsága. Statisztikai Szemle 70. évf. 1. sz. 35–55.
- Recent demographic developments in Europe 1999. Council of Europe Publishing.
- Szukicsné Serfőző Klára*, 2001. A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. Demográfia, XLIII. évf. 4.
- UN, 1999. Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report, Hungary.

Tárgyszavak:

Házasság
Nupcialitás
Születés
Termékenység

**FAMILY FORMATION AND UNDERTAKING CHILDREN
IN THE 1990S AND AT THE TURN OF THE MILLENNARY**